

Mösyö Antuvan (1858-1943)

Fransız Tiyatrocu ve Darülbedayi-i Osmanî'nin ilk müdürü.

Fransız tiyatro yönetmeni Mösyö Antuvan (André Antoine), 31 Ocak 1858'de Fransa'nın Limoges şehrinde dünyaya gelmiştir. Brethen okullarında ve Condorcet Lisesinde eğitim görmüştür. Antoine daha 18 yaşında iken ünlü hitabet sanatçısı Marius Laisne tarafından yönetilen Gymnase de la Parole içindeki hitabet kurslarında eğitim almaya başlamış, Emile Erckmann ve Alexandre Chatrian tarafından kaleme alınan pastoral bir roman olan L'ami Fritz'i oynamıştır. Bu nedenle daha genç yaşlarından itibaren tiyatro sahnelerine pek yabancı kalmamıştır. Antoine bu alanda ilerlemek isterken babası tiyatro eğitiminin gereksiz olduğunu belirterek karşı çıkınca, eğitimini yarıda bırakarak, Ekim 1878'de Paris Havagazı Şirketinde kâtip olarak işe başlamıştır. Burada da kısa bir süre kalan Antoine 1879-1883 yılları arasında askerlik hizmetinden önce Hachette Basımevinde birkaç ay daha çalışmıştır. Askerlikten sonra, 25 Temmuz 1887 tarihinde istifa edinceye kadar senelik 1.800 Frank maaşla yeniden Paris Havagazı Şirketindeki işine devam etmiştir.

Antoine Kasım 1886'nın sonlarına doğru, amatör sanatçılara açık olan bir deney laboratuvarı olarak kullanacağı Théâtre-Libre'yi (Özgür Tiyatro) kurmak için üç ayrı amatör tiyatro çevresinin üyelerini bir araya getirmiştir. Antoine için tiyatro dekoru ve dramatik yorum sanatını yeniden canlandırma çabaları yani natüralizm akımının başlangıç evreleri hiç de yabancı değildir. Kendisi Denis Diderot'un; 1757 yılında yayınlanan *Entretien sur le Fils Naturel* (Doğanın Çocuğu Hakkında Konuşma), 1758 yılında yayınlanan *De la Poésie Dramatique* (Dramatik Şiir) ve 1830 yılında Diderot'un vefatından sonra yayınlanan *Paradoxe sur le Comédien* (Oyuncu Hakkındaki Paradoks) adlı eserlerinden oldukça etkilenmiştir. Émile Zola, 1873 yılında Fransız tiyatrosunu aşırı gelenekselci ve sürekli tekrar eden halinden kurtarmak için *Thérèse Raquin* oyununu Paris'te sahneleyince Natüralist romanlar tiyatro sahnelerine taşınmaya başlanmıştır. 1881'de yine Émile Zola tarafından yayınlanan *Le Naturalisme au Théâtre* (Tiyatroda Natüralizm) adlı eser André Antoine tarafından o kadar çok benimsenmiştir ki Antoine, tiyatro serüvenine atıldıktan sonraki hayatını, Fransız tiyatrosundaki yönetmenlik kavramını modernleştirmeye adanmıştır. Doğa bilimci yazar Zola tarafından geliştirilen natüralizm temelli bu yeni tiyatro akımını takip edip uygulayabilmek için 30 Mart 1887'de Théâtre Libre'yi kurmuştur.

Bu tiyatronun amaçlarından biri tiyatroya yeni başlayan kimselere de sahnede bir şans vermektir. Büyük tiyatro sahiplerinin maddi kaygılardan ötürü söz konusu acemilere bu şansı vermediğini bilen Antoine, tiyatrosunu kâr peşindeki insanlardan kaçınacak şekilde kurgulamıştır. Tiyatroya yeni başlayan yazarların oyunlarının sahnelendiği bu yerde seyirciler abonelikle oyun seyredirken, gişede para alınmamıştır. Antoine bu nedenle tiyatrosunun ilk yıllarında bile maddi zorluklarla karşılaşmıştır. Yasal olarak tiyatro sayılmayan Özgür Tiyatro bir dernek olarak desteklenmeye başlayınca Antoine, tiyatrosunu her türden oyun yazarının kendisine uygun bir şekilde eserini sahneleyebileceği bir laboratuvar olarak biçimlendirmeye başlamıştır. Ona göre sahne ile seyirci etkileşimi yoktur. Oyuncu seyirciye sırtını dönebilmelidir. Ses düzeyi gündelik konuşmaya oldukça yakın tutulmalıdır. Seyircinin yok sayıldığı dördüncü duvarın korunması çok önemlidir. Ayrıca Antoine dikkati sahneye odaklamak için seyirci aydınlatmasını kapatan ilk kişidir. Bu nedenlerden dolayı Antoine, Fransız tiyatrosunu modernleştirmek için çabalarken maddi kaygı gütmeyip sürekli harcama yaptığından maddi sıkıntılar çekmiştir. Bunun önüne geçebilmek için ilki 1888-1891 yılları arasında olmak üzere Özgür Tiyatro ile birkaç sefer Avrupa turnesine çıkmıştır.

Antoine, genel anlamda İngiltere, Almanya, Belçika ve Hollanda'daki gösterilerinden ciddi gelirler elde ederken, mektup ve anılarında da bahsettiği üzere 1894'te İstanbul'daki gösterisi gelir-gider dengesi bakımından mali bir başarısızlık örneğidir. İstanbul'daki gala gecesinde salonun dörtte üçü boşken, ertesi akşamdan itibaren biletlerde yarı yarıya indirim yapılmıştır. Antoine'nin Türkiye'deki ilk oyunu, katılım az olmasına rağmen salondaki Fransız Büyükelçisi ve katipleri, Romanya Büyükelçisi, Hariciye Genel Sekreteri ve yerel basın tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Yurtdışı turnelerinde daha fazla gelir elde ettiği için Antoine'nin kafası karışmış gibi gözükse de kendini Fransız tiyatrosunu geliştirmeye ve monotonluktan kurtarmaya adanmış için ilerleyen zamanlarda bu fikrinden vazgeçtiği görülmektedir.

Théâtre Libre, işletme giderleri ve oyuncularının diğer büyük tiyatrolara geçmesi gibi sebepler yüzünden yeni oyunlar sahnelemekte zorlanınca çöküş dönemine girmiştir. Ayrıca tiyatro 1888-1891 yılları arasında daha ilk Avrupa turnesinde maddi kazançlar elde edince Antoine'nin tiyatrosunun deneyselliği sorgulanmaya başlanmış ve Natüralizmden kopuşu hedefleyen idealist bir hareketin de ortaya çıkmasıyla Théâtre Libre, 27 Nisan 1896 tarihinde son oyununu sahneleyerek kapanmıştır. 1896'da yaşanan mali kayıplar nedeniyle tiyatrosunu kapatan Antoine, iki hafta gibi kısa bir süre zarfında Odéon Tiyatrosu'nda yardımcı yönetmen olarak görev yaptıktan sonra Théâtre Libre salonunu devralarak Théâtre Antoine'yi kurmuş ve 1906 yılına kadar burada yöneticilik yapmıştır.

Antoine yine maddi sıkıntılar içindeyken Marcelle Josset Şirketi, 22 Ocak- 10 Mayıs 1897 tarihleri arasında kapsamlı bir Avrupa turnesi yapması için aylık 10.000 Frank maaş teklifiyle kendisine başvurmuştur. Antoine Maurice Donnay'dan *Les Amants*, Victorien Sardou'dan *L'Été de la Saint-Martin* ve Marcelle, Marcel Prévost'dan *Les Dernières*

Vierges, Jules Lemaître'den *L'Âge Difficile* ve Ludovic Halevy ve Meilhac'dan *Frou-Frou* oyunları ile Belçika, Almanya, Rusya, Ukrayna, Moldova, Romanya, Türkiye, Yunanistan, Mısır, İtalya ve Macaristan'da sahne almıştır.

Antoine 1906 ile 1914 yılları arasında Odéon Tiyatrosu'nu yönetmiş ve buradaki müdürlüğü boyunca Fransız tiyatrosu için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Örneğin; tiyatro çevirmenlerinin orijinal metne sadık kalmaları gerektiğini belirtmiş, çevirmenlerin metne en ufak bir müdahalede bulunmalarını öğütlemiştir. Bu nedenle Antoine Fransız tiyatrosunda Shakespeare'nin oyunlarında orijinal metne sadık kalarak oynatan ilk kişi olmuştur. Ayrıca Shakespeare'nin Jül Sezar'ını Aralık 1906'da Odéon'da sahnelerken 525 figüran ve 70 sahne görevlisi kullanması Fransız tiyatro tarihine damga vurmuştur. Tiyatroyu yönettiği süre boyunca, Shakespeare, Charles Dickens, Machiavelli, Euripides, Tolstoy, Hauptmann gibi yazarların oyunlarına yer vermiştir. Oyunculuk hakkında fikirler de veren Antoine, oyuncuların tiyatro yazarlarının eserlerini yorumlamadan oynamaları gerektiğini belirtmiştir. Aktörlerin yalnızca "yazarın üzerinde istediği gibi çalabildiği harika bir şekilde akort edilmiş bir enstrüman olan klavye" olmaya çabalamalarını tavsiye etmiştir. Ayrıca Théâtre Libre'deki gibi yeni ve bilinmeyen tiyatro yazarlarına Odéon'da şans vermeye devam etmiştir. Burada haftada bir olmak üzere 364 oyun sahnelemiştir. Tiyatro sahnelerini fiziki anlamda baştan inşa ettirmiştir. Bu türden yenilikler mali açıdan başarısızlığa da kapı aralamıştır. 1914'te arkadaşları tarafından düzenlenen bir galayla iflastan kurtarılmaya çalışılsa da Antoine, maddi sorunlar yüzünden "*Borç ve zorluklarla dolu yedi kötü yıl*" diyerek tanımladığı Odéon'daki müdürlük görevinden 8 Nisan 1914 yılında istifa etmiştir.

Antoine Osmanlı başkenti olan İstanbul'a 1894, 1897 ve 1914 yıllarında üç kez gelmiştir. 1897 yılındaki turnede İstanbul'a yaptığı ziyarette oldukça ünlenmiştir. Öyle ki 1894 yılında salonun ancak çeyreği dolu iken 1897'deki turnede salondaki biletlerin hepsi tükenmiştir. Burada Fransız tiyatrosunu monotonluktan kurtararak yeniden canlandıran Antoine'yi ve performansını görmek isteyen İstanbullu tiyatro severlerin etkisi oldukça büyüktür. Ayrıca dönemin Hariciye Nazırı Rıfat Bey'in çabaları sayesinde Antoine ve yardımcısı For tarafından, Ganem Efendi'nin bir eserinin Odéon'da sergilenmesi nedeniyle 6 Şubat 1910 tarihinde Odéon tiyatrosunun yöneticilerine 3. ve 4. Rütbeden Osmanî Nişanı verilmiştir. 21 Ağustos 1912'de İstanbul Belediye Başkanlığı görevine başlayan Cemil (Topuzlu) Paşa, şehre bir konservatuar kurmak istemiş azalarından da gerekli desteği alınca işe koyulmuştur. Cemil Paşa bu iş için yabancı bir uzmandan destek alınması gerektiğini belirtmiştir. Böylece Paris Odéon tiyatrosunu yönetmiş ve Avrupa'da büyük bir üne sahip olan André Antoine'nin Batılı anlamda bir Osmanlı Konservatuarı kurmak ve geliştirmek için en uygun kişi olduğuna karar verilmiştir. 3 Haziran 1914 tarihinde Şehremini Cemil imzası ile ülkede tiyatro alanındaki eksikliğin giderilmesi amacıyla harekete geçildiğinin belirtildiği bir tezkere yayımlanmıştır. Böylece Odéon tiyatrosunun müdürlüğünden de yeni ayrılmış olan Antoine, İstanbul Belediye Meclisinin oylaması sonucu Belediye Başkanı Cemil Paşa'nın davetiyle Haziran 1914'te İstanbul'a üçüncü kez gelmiştir. Belediye Meclisinde, Antoine'ye 25 Haziran ile 29 Haziran arasında söz konusu konservatuarı kurması karşılığında 3000 altın ve 12.000 frank verilmesine karar verilmiştir.

Fransız basını da olayı yakından takip etmiş, Théâtre Libre'nin kurucusu André Antoine'nin bu Jön Türklere Anatole France, Brioux, Jules Reynard, Mirbeau, Porto - Riche hakkında bilgiler vereceği ve yorumlama sanatını öğreteceğini belirtmiştir. Türk basını da olayla oldukça ilgilidir. Sabah gazetesinin 21 Mayıs 1914 tarihli haberinde ise Belediye tarafından bir konservatuar kurulması için Paris Odéon tiyatrosunun eski müdürü Antoine'nin üç aylığına İstanbul'a geleceği bilgisi verilmiştir. 2 Haziran 1914 tarihinde ise İkdam gazetesinde Antoine'nin 28 Haziran günü İstanbul'a geleceği bilgisi paylaşılmıştır.

Fakat Fransız bir “kültür mühendisinin” sadece tiyatroya dair teknik bilgisinin aktarılması istendiği için Cemil Paşa, Reşat Rıdvan Bey’i Antoine’ye yardımcı olması için görevlendirmiştir. Gerçekten de Antoine İstanbul’da bulunduğu süre boyunca birçok grup kendisi ile temasa geçmek istemiştir. Örneğin Ermeni ve Rumlar sözde kültürel olarak ezilen etnik azınlıklarının trajik kaderlerini sahnelemesi için Antoine’ye ulaşmaya çalışmıştır. Kadınlar da aktris olabilmek için kendisine ulaşmaya çalışmıştır. Bu gibi nedenlerden dolayı Reşat Rıdvan Bey, Antoine’nin İstanbul’da yalnızlık duymadan ya da etkilenmeden çalışabilmesi için yanında olmuştur.

İkdam gazetesinin haberine göre, 28 Haziran 1914 sabahı Sirkeci Gar’ında Reşat Rıdvan, Muhsin Ertuğrul, Galip Bey, Madam Felakyan, Sara Hanım, Nuvart Hanım, Cemil Paşa’nın yardımcılarında Bekir Bey, Şehremaneti Müdürü Ziya Bey, Tercüman Mustafa Bey ve birkaç gazeteci Semplon Ekspresi’nden inen Antoine’yi karşılamıştır. Buradan sırasıyla Pera Palas’a ve konservatuar binası olan Şehzadebaşı’ndaki Letafet Aptartımanı’na geçilmiştir. Darülbedayi olarak adlandırılan bu binada Antoine’nin yönlendirmeleriyle sadece 15 günlük bir çalışmanın ardından tüm sanat ya da edebiyat bölümlerine özel bir toplantı salonu ve başkanlarına ayrılmış çalışma odası kurulmuş, bir bölme yıktırılarak iki oda birleştirilmiş ve böylece ortaya küçük bir egzersiz sahnesi kurulmuştur. Böylece Darülbedayi, Antoine’nin belirlediği kurallara uygun olarak kız-erkek 300 öğrencinin teorik ve uygulamalı eğitim göreceği bir müzik ve tiyatro okulu olmuştur. 7 Temmuz 1914 tarihinde İstanbul Belediyesi, Konservatuara öğrenci kabul etmek üzere gazetelere ilan verilmiştir. 14 Temmuz 1914 tarihinde ise dönemin İkdam, Sabah, Peyam gibi önemli gazetelerine verilen ilanla, ilk kez Darülbedayi’ye alınacak öğrencilere yönelik sınav duyurusu yapılmıştır. Söz konusu ilana başvuran 197 kişiden sadece 8’i kadın olunca Antoine belediyeye beş sayfalık bir mektup yazmıştır. Buna göre ilana başvuran tüm kadınlar gayrimüslimdir. Sekiz kadından üçü seçmelere dahi gelmemiştir. Diğer beş kadın ise halihazırda tiyatro topluluklarında sözleşmeleri çalışan Ermenilerdir. Tüm İstanbul’da hepsi Ermeni olan sadece 30 kadın tiyatrocudur. Antoine, bu sorunları konservatuar belgesi olmayan sanatçıların tiyatrolarda çalışmayacağını duyurmak ve milli tiyatro ya da konservatuarda çalışmaya davet edilip bu davete karşılık vermeyenlerin ehliyetlerini geri almak gibi önerilerle çözmeye çalışmıştır. Antoine karşılaştığı sorunlarla alakalı Fransa’daki arkadaşlarını da bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir:

“Bu masum insanlar benden bir ulusal tiyatro ve bizim Comédie Française’imiz gibi bir konservatuar kurmamı istiyorlar. Fakat ne oyuncularını ne öğretmenleri ne dekoratörleri ve ne de tiyatroları da bulunmamakta. Tüm bu istenenleri 1 Ekim’e kadar hazırlamak için çalışıyorum”

Antoine, İstanbul’daki batılı anlamda tiyatro eksikliğinden dolayı yaşanan zorluklardan bahsederken, İstanbul’un güzelliklerinden, turnelerden ve büyüleyici Ramazan gecelerinden de bahsetmiştir. Bu nedenle Antoine konservatuarı bir “kültür mühendisi” olarak Osmanlı toplumunun sosyal, hukuki, ekonomik, dini ve siyasi şartlarına uyumlu olarak kurması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle Karagöz’den başlamak üzere Türkiye’deki tiyatronun hızlı bir envanterini çıkarmaya çalışmıştır. Yeni tiyatro yazarlarını keşfetmek ve onları cesaretlendirmek için bir okuma komitesi oluşturmuştur. Konservatuara öğrenci seçimlerinde gece gündüz demeden jüri başkanlığı yapmıştır. Darülbedayinin teşkilat yapısını kurmak için idare ve sanat birimlerinde görev yapacak kişileri seçmiş, yaklaşık 300 aday deneme sınavından geçirmiş, konservatuara alınacak 80 öğrenciyi belirlemiştir. Haftada üç gün toplanan ve Türk yazarlarıyla, sanatçılarından, subaylardan, müzisyenlerden, Rum-Ermeni ve Müslüman din görevlilerinin temsilcilerinden, sanayicilerden, mimarlardan oluşan her biri 25’er kişilik üç komisyona da başkanlık etmiştir. Antoine, İstanbul’da kaldığı süre boyunca Türkçe bilmediği için bir tercüman yardımıyla bütün tecrübesini aktarmaya çalışmıştır.

Bu zihinsel yalnızlıktan kurtulmak için Reşat Rıdvan Bey'den ülkede uzaktan yakından edebiyatla uğraşan kişilerden oluşan bir yardımcı topluluk istemiştir. Antoine bu toplulukta; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yahya Kemal Beyatlı, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Abdülhak Hamid Tarhan, Tahsin Nahit, Ahmet Haşim, Müfit Ratip, Abdullah Cevdet, Mehmet Rauf ve Emin Bülent Bey gibi Osmanlı'nın en seçkin kişileriyle çalışmıştır. Antoine, çevresinde çoğu Fransızca konuşan, Fransız kültürünü bilen, benimsemiş aydınların varlığıyla manevi olarak desteklendiğini görmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İstanbul'daki görevini tamamlayamadan Fransa'ya dönmek zorunda kalmış ve sinemaya yönelmiştir. 1915-1922 yılları arasında Pierre Decourelle'nin Sinematografik Yazarlar ve Edebiyatçılar Topluluğu'nda Les Frères corses (1915), Mademoiselle de la Seiglière (1920) ve L'Arlésienne (1921) gibi filmleri yönetmiştir. Romanlardan uyarılma olan filmlerinde de natüralizm olgusuna vurgu yapabilmek için Bretonya, Beauce, Provence, Korsika gibi Fransa'nın doğal manzaraların çok olduğu bölgeleri kullanmıştır. Böylece 1920'de Belçika'da küçük bir başyapıt olan L'Hirondelle et la Mésange'ı çekmiştir. Sinemada bile kahramanların davranışlarını belirleyen bir gerçeklik unsuru olarak doğal ortama önem vermiş, yine profesyonel olmayan oyuncularla çalışarak natüralizme vurgu yapmıştır. Louis Mercanton, René Hervil, Albert Capellani gibi isimleri etkileyerek yeni gerçekçilik olan neorealizme de öncülük etmiştir. Fakat Fransız tiyatrosunda başlattığı yenilenme akımı onuz devam etmiş, Jacques Copeau, Charles Dullin, Louis Jouvet, Gaston Baty ve Georges Pitoëff onun yolundan yenilenme yanlısı ama natüralist karşıtı olarak ilerlemişlerdir. Sonuç olarak kariyerini 1919 yılından itibaren 20 yıl boyunca, haftada bir yayınlanan L'Information'da bir tiyatro ve film eleştirmeni olarak bitirmiştir, Le Journal, Comœdia ve Le Monde Illustré'de de aynı türden yazıları mevcuttur. 19 Ekim 1943 tarihinde Pouliguen'de vefat eden Antoine'nin mezarı Fransa'nın kuzeybatısındaki Finistère ilinde, Crozon yarımadasının sonunda yer alan bir komün olan Camaret-sur-Mer'de yer almaktadır.

İbrahim HAMALOĞLU

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.TAL, 464, 12.

BOA, BEO, 3698, 277344.

Sürelî Yayınlar

İkdam, 2 Haziran 1914.

İkdam, 29 Haziran 1914.

New York Times, 12 Nisan 1914.

Peyam, 14 Temmuz 1914.

Sabah, 21 Mayıs 1914.

Sabah, 7 Temmuz 1914.

The Sydney Morning Herald, 4 Aralık 1891.

Araştırma Eserleri

- AND, Metin **Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu 1908-1923**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1971.
- ANTOINE, André, **Chez Les Turcs**, Haz. Metin And, Forum Editeur a Ankara, Ankara 1965.
- ANTOINE, André, **Le Théâtre Libre**, Paris, Mayıs 1890.
- ANTOINE, André, **Memories of The Théâtre Libre**, University of Miami Press, Coral Gables Florida 1964.
- ANTOINE, André, **Mes souvenirs sur le Théâtre-Libre**, A. Fayard Yayınevi, Paris 1921.
- ANTOINE, André, Le théâtre libre, Saison 1893-1894, **Le Théâtre Libre**, Genève, Slatkine Reprints, 1979.
- SEVENGİL, Refik Ahmet, **Türk Tiyatrosu Tarihi- Meşrutiyet Tiyatrosu**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1968.
- SEVENGİL, Refik Ahmet, **Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu**, 1. Cilt, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934.
- BOURBONNAUD, David, André Antoine, Diffuseur et Traducteur?", **Proteé**, C 30, S 1, Bahar 2002, s.15-27.
- COSTELLO, Raymond F., "Pour un centenaire: André Antoine, 1858-1943", **The French Review**, Aralık 1959, C 33, S 2, Aralık 1959, s.147-152.
- ER, Ayten, André Antoine and the Establishment of Darülbedayi", **International Journal of Languages' Education and Teaching**, C 6, S 3, Eylül 2018, s.25-31.
- GILLESPIE, Patti Peete, "Antoine at the Odéon", **Educational Theatre Journal**, C 23, S 3, Ekim 1971, s.277-288.
- GUILD, Harve Bertram, **A Descriptive Analysis of the Position the Théâtre Libre Occupied in the 19th Century French Drama**, Yüksek Lisans Tezi, The University of Southern California, Drama Bölümü, Haziran 1950.
- NUTKU, Özdemir, "Darülbedayi'nin Kuruluşu Üzerinde Birkaç Not", **Türk Dili: Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi**, C 16, S 190, s.774-784.

Elektronik Yayınlar

- ASLAN, Zehra - TEMEL, Mehmet, "Darülbedayi" ataturkansiklopedisi.gov.tr (Erişim Tarihi: 13 Ağustos 2023)
- ASLAN, Zehra, "İlk adımlar... Sultan Abdülmecit'ten Atatürk'e Türkiye'de modern tiyatronun gelişim serüveni" <https://www.indyturk.com/node/338451> (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2023)
- ÇETİN, Nurten, "Cemil Topuzlu Paşa (1866-1958)" ataturkansiklopedisi.gov.tr (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2023)
- 23/11/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mosyo-antuvan-1858-1943/?pdf=6455> adresinden erişilmiştir